

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق

بهرام محسنی

استادیار گروه جغرافیای دانشگاه جامع امام حسین^(ع) (نویسنده مسئول) Email: bm1334@yahoo.com

مهدی رحیمی پور

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای دانشگاه جامع امام حسین^(ع)

تاریخ دریافت: ۹۱/۲/۴

تاریخ پذیرش: ۹۱/۵/۴

چکیده

رودخانه یکی از مهمترین عوارض طبیعی است که کشورها در تعیین خطوط مرزی با یکدیگر، مورد استفاده قرار می دهند با این حال شاید بتوان گفت که رودخانه های مرزی از سایر مرزهای طبیعی، بحث انگیزتر و منشاء اختلافات بسیاری در روابط بین دولتها بوده است. مقاله حاضر به صورت اسنادی و با شیوه توصیفی و تحلیلی به بررسی اثرات هیدروپلیتیک اروندرود بر روابط و مناسبات آینده دو کشور ایران و عراق پرداخته و با مفروض قرار دادن اثرات انکارناپذیر آن بر روابط و مناسبات آینده دو کشور، قائل به این نتیجه است که با توجه به مشکل ژئوپلیتیکی عراق و با مبنا قرار دادن رویکرد همکاری در رودخانه های بین المللی، مناسبات دو کشور در آینده می تواند در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، زیست محیطی متأثر از اروندرود باشد که در این راستا راهکارها و پیشنهادهایی نیز ارائه گردیده است.

واژگان کلیدی: رودخانه های بین المللی، اروندرود، هیدروپلیتیک، مناسبات، وابستگی ژئوپلیتیکی

مقدمه

نیمه دوم قرن بیستم شاهد تغییر و تحولات قابل ملاحظه‌ای در خصوص تقسیم و سازماندهی سیاسی در فضای بین‌المللی در نتیجه انقباض فضایی قلمروهای ژئوپلیتیکی امپراتوری‌های بزرگ بود، که تقسیم بسیاری از رودخانه‌ها، دریاچه‌ها و حوضه‌های آبی بین دو یا چند کشور، یکی از نتایج مهم آن بود. در بیست سال گذشته تعداد حوضه‌های رودخانه‌های بین‌المللی از ۲۱۴ به ۲۶۱ تعداد افزایش یافته است. کشورهای این حوضه‌های هیدروپلیتیک معمولاً در ادوار مختلف از روابط سیاسی خود، مسائل و مشکلاتی را تجربه کرده‌اند که در برخی موارد منجر به درگیری و خشونت بین آنها شده است. (ولف^۱، ۱۹۹۹: ۳)

قرار گرفتن یک رودخانه در میان دو یا چند کشور که اصطلاحاً رودخانه بین‌المللی نامیده می‌شود، مسائل و مشکلاتی را در طول تاریخ به وجود آورده است، از این رو هیدروپلیتیک یا ژئوپلیتیک آب که به مطالعه نقش آب در مناسبات و مناقشات ملتها و دولتها می‌پردازد موضوعیت می‌یابد. (حافظ نیا، ۱۰۲، ۱۳۸۵)

در بین مناطق جهان، بدون تردید بیشترین مسائل هیدروپلیتیک را خاورمیانه دارد (کمپ و هارکاوی، ۱۳۸۳: ۱۶۶) در حدود ۹۰ درصد آب خاورمیانه به صورت آب مشترک فرامرزی است. (گزارش مؤسسه بین‌المللی صلیب سبز، ۲۰۰۰: ۱۶)

جمهوری اسلامی ایران با استقرار در منطقه مهم استراتژیکی و برخورداری از چندین رود بین‌المللی از این حیث مستثنی نیست. ایران همواره بر سر تقسیم آب های مرزی با همسایگان خود اختلاف داشته است و بیش از ۲۵ جنگ را در طول چهارصد سال گذشته در این خصوص تجربه کرده است. شاید مناقشه برانگیزترین این حوزه ها، مرز مشترک ایران با عراق باشد که به رغم قراردادهای و توافقات بسیار، مسائل آن تاکنون حل نشده است و یک جنگ هشت ساله با پیامدهای منفی بسیار برای هر دو کشور را موجب گردیده است. (بای، ۱۳۸۴: ۹)

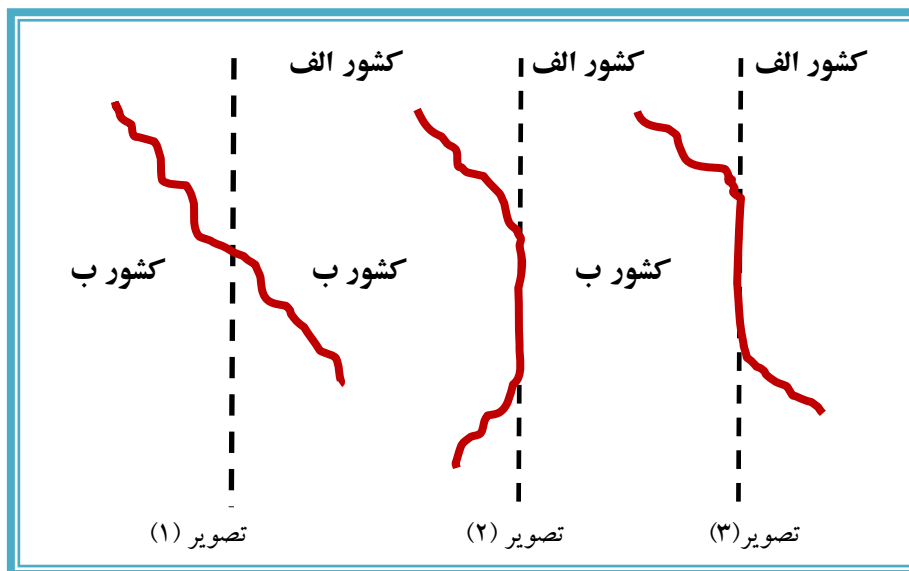
تلاش عراق برای دسترسی به آب های آزاد، واقعیتی است استراتژیکی که می تواند همچنان منشأ استمرار بحران ها و ناآرامی های منطقه ای باشد و احتمالاً یکی از استخوان های لای زخم دو کشور در آینده ای دور خواهد بود.

این مقاله در پی پاسخگویی به این پرسش است که «هیدروپلیتیک اروندرود چه تأثیری بر مناسبات آینده ایران و عراق خواهد داشت؟» در این راستا این فرضیه مطرح می‌گردد: «به نظر می‌رسد با توجه به مشکلات ژئوپلیتیکی کشور عراق، هیدروپلیتیک اروندرود تأثیرات مختلفی در ابعاد سیاسی، اقتصادی، نظامی و زیست محیطی بر روابط و مناسبات آینده دو کشور خواهد داشت». روش انجام تحقیق، توصیفی - تحلیلی با رویکرد تاریخی و اسنادی است. ابزار اصلی نیز گردآوری اطلاعات، فیش نویسی و روش تجزیه و تحلیل داده و تحلیل محتوا بوده است.

مبانی نظری

اشکال مختلف رودخانه های بین المللی رودخانه های بین المللی، ممکن است دارای اشکال مختلفی باشند: در شکل اول، رودخانه با قطع خط مرزی، وارد کشور همسایه می‌گردد. در این حالت، در رودخانه روابط بالادست - پائین دست، مطرح است. در شکل دوم، ممکن است رودخانه در قسمتی از مسیر خود، به عنوان خط مرزی قرار گیرد و وارد کشور همسایه نشود، که به آن رودخانه مرزی گفته می‌شود. شکل سوم، نوع ترکیبی از دو مورد قبلی می‌باشد، که رودخانه در قسمتی از مسیر خود، خط مرزی بین دو کشور را تشکیل می‌دهد و سپس وارد کشور همسایه می‌شود. (علیزاده، ۱۳۸۳: ۷۸)

اختلاف بر سر تقسیم منابع آب، در هر سه حالت فوق می‌تواند ایجاد گردد، اما در مورد رودهایی که از یک کشور به کشور دیگر وارد می‌شوند و وضعیت بالادست و پائین دست حاکم است، این مسأله، به طور حادتری می‌تواند رخ دهد. در مورد رودخانه های مرزی و ترکیبی که در قسمتی از مسیر خود به عنوان خط مرز انتخاب می‌شوند، علاوه بر اختلاف بر سر تقسیم آب، مشکلات مربوط به تغییر مرز و اختلافات ناشی از آن نیز وجود دارد. رودخانه های مرزی و ترکیبی، ممکن است بر اثر عوامل طبیعی یا انسانی، مسیر خود را تغییر دهند، که در این شرایط، باعث ایجاد اختلاف و حتی درگیری بین کشورها خواهند شد. (همان: ۷۸)

شکل ۱: اشکال مختلف رودخانه های مرزی

موقعیت دریایی یک کشور

کشورهای جزیره ای یا کشورهایی که به طور کلی در خشکی محاط شده اند، کشورهایی که مجاور یک کانال یا تنگه بین المللی راهبردی قرار دارند، همچنین کشورهایی که دسترسی نامناسب به دریا دارند و یا فاقد راه ارتباطی مناسب به آبهای آزاد هستند، مزایا و مشکلاتی دارند. (میرحیدر، ۱۳۸۱: ۱۰۹-۱۰۸)

از منظر جغرافیای سیاسی، میزان دسترسی واحدهای سیاسی به دریا و آبهای آزاد و منابع آن، از اهمیت ویژه ای برخوردار می باشد؛ بر این اساس، کشورها در سه گروه محصور در خشکی، ساحلی و جزیره ای تقسیم می شوند. (نامی، ۱۳۸۷: ۳۳۲)

علاوه بر کشورهای محصور در خشکی، تعداد قابل ملاحظه ای از کشورها دارای شرایط نامساعد از لحاظ دریایی هستند، برای نمونه برخی از آنها، سواحل بسیار کوتاهی نسبت به قلمرو زمینی خود دارند، مثل عراق و ژئیر. (چرچیل و آلن، ۱۳۶۷: ۵۲)

این گونه کشورها جهت دستیابی بدون قید و شرط به ساحل، از راه های گوناگون حقوقی، دیپلماتیک و حتی نظامی، فشارهای پیاپی و سنگینی به همسایگان ساحلی خود وارد می کنند؛ باید

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۶۱

در نظر داشت که تا کنون، طرح کلی و جامعی برای حل مشکل جغرافیایی کشورهای آسیای مرکزی، افغانستان و عراق، به سامان نرسیده و دسترسی مناسب این کشورها به دریای آزاد، همچنان بزرگترین تنگنای جغرافیایی برخی از دولت - ملت های همسایه ایران محسوب می شود، بنابراین تلاش برای فرار از خفگی ناشی از دسترسی نداشتن به آب های آزاد، واقعیتی است استراتژیک که می تواند همواره منشأ استمرار بحران ها باشد و ناآرامی های منطقه ای را گسترش دهد. (کریمی پور، ۱۳۸۰: ۲۸)

وابستگی ژئوپلیتیکی

وابستگی ژئوپلیتیکی عبارتست از: وابستگی منافع و اهداف ملی یک کشور یا بازیگر سیاسی به ارزشها و مزیت های جغرافیایی کشورها و بازیگران سیاسی دیگر. (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۴۶) مکانها و فضا های جغرافیایی، دارای خصیصه ها و ارزش های خاصی هستند و منابع و مزیتها نیز در سطح جهان به طور متعادل پخش نمی باشند به عبارتی الگوی پخش عرضه مزیتها و نیز تقاضای مزیت های جغرافیایی، نامتعادل است، از این رو مکانها و فضا های جغرافیایی و به دنبال آن گروه های انسانی ساکن در آنها، ملتها و حکومتها به یکدیگر نیازمند و وابسته می شوند. البته دولتها برای تأمین نیازهای خود، همیشه از روش های مسالمت آمیز استفاده نمی کنند و گاهی با ترفندهای سیاسی، سلطه، نفوذ، زور و غیره، سعی بر تعرض، کنترل و تصرف مزیت های جغرافیایی دیگران را دارند؛ از این رو فضائی تنش زا و خصومت آمیز را در روابط خود با دیگران شکل می دهند، ارزش های جغرافیایی نظیر مرز، فضا، منابع و غیره، آن قدر مهم هستند که دولتها به خاطر دست یابی و کنترل آنها، حاضر به مبادرت به جنگ می باشند. (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۴۸-۱۴۶)

بحران ژئوپلیتیکی

بحران ژئوپلیتیکی عبارتست از منازعه و کشمکش کشورها بر سر کنترل و تصرف یک یا چند ارزش و عامل جغرافیایی. ویژگی بحرانهای ژئوپلیتیکی، مداخله و تصرف یک یا چند ارزش جغرافیایی است و از پایداری و تداوم نسبی برخوردار می باشند. زیرا ارزشهای جغرافیایی در زمره منافع ملی و جمعی محسوب می گردند. همچنین سطوح مختلفی از بازیگران در ارتباط با بحران درگیر می شوند. (حافظ نیا، ۱۳۸۵، ۱۳۰-۱۲۶)

حل بحرانهای ژئوپلیتیکی مستلزم وجود فضای حسن نیت و روابط دوستانه بین طرفین موضوع بحران، تقسیم پذیر بودن ارزش جغرافیایی و منفعت متعارض و نامتوازن بودن مناسبات قدرت می باشد.

چنانچه بحران ژئوپلیتیکی با روش های مصالحه آمیز حل نشود و تداوم بحران، نوعی بی صبری را در یکی از طرفین سبب شده و یا تلقی تحول در موازنه قوا و یا احساس تهدید پدید آید، چنین منازعه ای به جنگ تبدیل می شود. (همان: ۱۳۰)

هیدروپلیتیک

سلطه و نظارت بر منابع آبی فراملی، هرازگاهی، باعث ایجاد تنش هایی میان کشورها شده است. روشن است که محل استقرار منابع آبی روی زمین و زیر زمین، به سهولت با مرزهای بین المللی مطابقت ندارد و در اختیار گرفتن آبی که چند کشور در آن سهم هستند، غالباً مورد بحث و اختلاف است. (کمپ و هارکاو، ۱۳۸۳: ۱۶۵)

نگاهی به نقشه جغرافیای طبیعی و سیاسی جهان، حکایت از عدم تطابق مرزهای سیاسی با حوضه های آبریز دارد. بین ۵۰ تا ۶۵ درصد از وسعت هر یک از قاره ها، را حوضه های آبریز مشترک تشکیل می دهد. (لازرویتز^۲، ۱۹۹۴: ۳) همچنین بیش از ۴۵ درصد سطح زمین نیز از حوضه های آبریز مشترک تشکیل شده است. (میرزائی، ۱۳۸۶: ۲۱) و تعداد ۲۶۱ رودخانه بین المللی در دنیا، بین دو یا چند کشور مشترک است. (مختاری و قادری، ۱۳۸۷: ۳۸) بنابراین پرداختن به مسائل آب های مشترک از حساسیت و اهمیت ویژه ای برخوردار است و برای مدیریت کردن آنها، تاکنون بیش از ۳۸۰۰۰ بیانیه یا کنوانسیون و حدود ۳۰۰ معاهده بین المللی تدوین گردیده است. (اردکانیان، ۱۳۸۴: ۳) در طول تاریخ، رودخانه ها، محل تبادل جریانهای سیاسی و محور تحولات مهم بوده اند که بر سر کسب امتیازهای آنها، جنگهای متعددی به وقوع پیوسته است. (حافظ نیا و نیکبخت، ۱۳۸۱: ۴۸-۴۷)

نوع برهم کنش میان ملتها، در بهره برداری از این منابع آبی مشترک، طیف گسترده ای از سازگاری و همکاری کامل، تا ناسازگاری و جنگ را در بر می گیرد. (کاویانی، ۱۳۸۴: ۳۳۹-۳۳۸)

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۶۳

«حافظ‌نیا» هیدروپلیتیک را یکی از گرایش‌های موضوعی در ژئوپلیتیک می‌داند که به مطالعه نقش آب در مناسبات و مناقشات اجتماعات انسانی و ملت‌ها و دولت‌ها می‌پردازد، اعم از آن که در داخل کشورها و یا بین آنها و دارای ابعاد فراکشوری و بین‌المللی باشد. (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۰۲)

یافته‌ها

وضعیت رودهای مرزی ایران

کشور ایران با تمام همسایگان خود، مرز رودخانه‌ای و منابع آب مشترک دارد، از مجموع ۸۷۳۰ کیلومتر مرز مشترک، ۴۷ درصد آن مرز خشکی و ۵۳ درصد مرز آبی است، این مرز آبی، شامل ۱۹۱۸ کیلومتر مرز رودخانه‌ای است؛ صرف نظر از اهمیت سیاسی منابع آب مشترک، زندگی حدود ۸ درصد جمعیت کشور، وابستگی مستقیم به این منابع آبی دارد. (میرزائی، ۱۳۸۶: ۲۱)

عوامل محیطی، اقتصادی و سیاسی از جمله مؤلفه‌هایی هستند که بر محور آب، سبب بحران در روابط سیاسی ایران و همسایگان شده است که موضوع عراق از همه مهمتر بوده است. (بای، ۱۳۸۴: ۲۰۵) رودخانه‌ای هم که بیش از سایر رودخانه‌ها سبب ایجاد بحران در روابط سیاسی ایران و عراق شده است رودخانه مرزی اروند می باشد. اروند رود، رود بزرگی است که از به هم پیوستن دو رود دجله و فرات، در محلی به نام «القرنه» در ۱۵۰ کیلومتری شمال بصره و در سمت راست جزایر مجنون تشکیل می‌شود. اروندرود از قرنه به طرف مرز ایران متمایل شده و پس از عبور از بصره، در محلی به نام «نهرخین» در جنوب شلمچه به مرز ایران می‌رسد. از اینجا، مرز مشترک ایران و عراق شروع می‌شود و تا مصب اروند رود در خلیج فارس، یعنی کانال «روکا» ادامه می‌یابد. (ولدانی، ۱۳۷۷: ۱۰۷)

بر اساس تحقیقات «راولینسن» مشخص شده که اروندرود در مدت ۶۰ سال، ۳۲۰۰ متر دلنا تشکیل داده و به عبارت دیگر، پیشروی خشکی در آب در هر سال، ۵۳ متر بوده است. برآورده شده که اروندرود، در مدت ۳ هزار سال ۱۵۰ کیلومتر در خلیج فارس، پیش رفته باشد. بر اساس تحقیقات «بوروس»، در آب اروندرود، ۵ درصد مواد رسی موجود است. در نتیجه، سالیانه ۷۲۵ میلیون متر مکعب رسوب وارد خلیج فارس می‌شود. (کیهان، بی تا: ۱۲-۱۱)

مرزبندی دو کشور ایران و عراق در اروندرود به گونه ای است که از محل تلاقی رودخانه با خلیج فارس تا نهر خین یعنی مسافتی به طول ۹۰/۱ کیلومتر^۳، مرز، خط تالوگ اروندرود را طی می کند. (ستاره، ۱۳۸۸: ۲۸۱)

دلایل اهمیت اروندرود

اروندرود به دلایل زیر یکی از رودهای بسیار مهم برای هر دو کشور ایران و عراق محسوب می شود:

۱. به علت بسته بودن خلیج فارس در ناحیه شمال غربی، آب دریا که در زمان «مد» در این منطقه انباشته می شود، در خورها و آبراهها به خصوص اروندرود، بهمن شیر و خورموسی به سمت شمال پیشروی می کند، بنابراین اروندرود از جزر و مد خلیج فارس کاملاً تأثیر پذیر است و این اثر را حتی تا آبادان می توان رؤیت کرد، لذا اولاً عمق آب متغیر می باشد، ثانیاً میزان رسوب گذاری نسبتاً کمتر است به خصوص رسوب گذاری در اروندرود از مکانهایی چون خور عبدالله و خور موسی بسیار کمتر است که خود کشتیرانی در این رود را از لحاظ اقتصادی بیشتر توجیه می کند. (همان: ۲۸۰-۲۷۹)

۲. اروندرود تا اعماق خاک دو کشور ایران و عراق گسترش دارد و حتی ایران با لایروبی کارون قادر خواهد بود به آن عمق و گسترش بیشتری بدهد لذا حمل و نقل کالا از طریق این آبراه با هزینه کمتری صورت می گیرد.

۳. اروندرود برای عراق از اهمیت بیشتری برخوردار است زیرا این آبراه به همراه خور عبدالله تنها مسیرهای ارتباطی این کشور با دریا هستند. برای باز نگه داشتن خور عبدالله، عراق نیازمند لایروبی مداوم است از سوی دیگر عراق در این خور با کویت مرز داشته و این منطقه برای کویت اهمیت کمتری دارد در نتیجه انجام لایروبی مشترک و دائمی را برای خود ضروری نمی بیند، بنابراین اروندرود در درجه اول اهمیت برای عراق قرار می گیرد.

۳- مرکز اسناد فرماندهی مرزبانی ناجا مستند به اعلام سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (البته در کتاب «مساحت و طول مرزهای جمهوری اسلامی ایران» که سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح به تازگی و در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسانده در صفحه ۳۷، طول مرز اروندرود را ۹۱/۱ کیلومتر بیان می کند).

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۶۵

۴. اروندرود دارای آب شیرین است (هرچند امروزه به علت کاهش آب ورودی، آب آن لب‌شور است) و این عامل، خود منبع عظیم ثروت است.

۵. منابع زیستی اروندرود در طول تشکیل این رود برای مردمان ساکن در دو طرف ساحل از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است.

۶. اروندرود از لحاظ زیست محیطی نیز مهم است. مصب این رود محل تخم‌ریزی میگو بوده و زیست‌گاه بسیاری دیگر از آبزیان می‌باشد. بنابراین حفظ سلامت و عدم آلودگی این رود که بزرگترین رودی است که به خلیج فارس می‌پیوندد برای حفظ و احیای گونه‌های زیستی دریا بسیار مهم می‌باشد.

۷. به واسطه آبرفت‌های ناشی از رسوب‌گذاری اروندرود، سرزمین‌های دو طرف رودخانه مذکور در طول تاریخ، یکی از حاصلخیزترین اراضی بوده و همواره محل رونق کشاورزی و باغداری است و نهرهای جدا شده از آن، اراضی مذکور را سیراب می‌نماید.

۸. اروندرود از لحاظ نظامی نیز برای هر دو کشور مهم است، ضمن آنکه می‌تواند به عنوان دژی در مقابل عملیات طرف دیگر عمل کند. (هر چند عملیات ایران در والفجر ۸ نشان داد خیلی هم نمی‌توان از عدم عبور نفرات نظامی از این رود مطمئن بود ولی به عنوان عامل تأخیری عمل خواهد کرد.)

در کنار موارد مذکور، باید جاذبه‌های گردشگری را نیز به آن افزود که با اجرای طرح‌های مناسب، استعداد جذب هزاران گردشگر را خواهد داشت. با این نگرش، اروندرود می‌تواند در آینده، نه محل مناقشه، کشمکش و نزاع، بلکه محل تفاهم و همکاری باشد. به خصوص آنکه رودهای دجله و فرات از کشور ترکیه سرچشمه می‌گیرند و سیاست‌های ترکیه در خصوص مهار آب و احداث سد بر روی رودهای مذکور، ایران و عراق و حتی سوریه را در موضع واحدی در مقابل آن کشور قرار خواهد داد. (ستاره، ۱۳۸۸: ۲۸۰-۲۷۹)

یکی از بزرگترین آسیب‌پذیری‌های عراق، محدودیت دسترسی آن به سواحل آبی است، عمده‌ترین مسأله مرزی، یعنی منازعه بر سر آبراه اروندرود، به خصوص برای عراق، اهمیت استراتژیک دارد، این آبراه، تنها مسیر دریایی حیاتی میان خلیج فارس و قلمروهای داخلی عراق است، عراق این مسیر استراتژیک و حیاتی خود را در معرض آسیب‌پذیری دائم و گروگان برقراری مناسبات حسنه با ایران می‌داند. (فولر، ۱۳۷۷: ۴۹)

ساحل عراق در خلیج فارس از دهانه فاو در اروند رود شروع شده و تا بندر ام القصر در منتهی الیه خور عبدالله و مرز کویت ادامه دارد، کوتاهی سواحل و نامناسب بودن آن از لحاظ کاربردی، بزرگترین تنگنای جغرافیایی این کشور محسوب می شود. (کریمی پور، ۱۳۸۰: ۳۳) به همین دلیل عراق همواره ادعا می کند که ایران و کویت مانع دسترسی آزادانه این کشور به خلیج فارس هستند زیرا برای استفاده از بندر بصره، باید از آبهای تحت حاکمیت ایران و برای استفاده از بندر ام القصر به خاطر شرایط نامناسب و جزر و مد زیاد، باید از آبهای تحت حاکمیت کویت عبور کند. (نامی، ۱۳۸۷: ۳۳۳-۳۳۴)

رأس شبه جزیره فاو نیز که در دهانه اروند رود قرار گرفته است، به علت باتلاقی و رسوبی بودن، عملاً برای کشتی رانی مناسب نمی باشد، بنابراین به جز سواحل محدود در خلیج فارس، عراق صرفاً از طریق کشورهای همسایه امکان دسترسی به آبهای آزاد را دارد و به نوعی کشوری محصور در خشکی محسوب می شود. (همان)

در مقایسه با موقعیت دریایی ایران که از این لحاظ موقعیت بسیار مناسب و ویژه ای دارد، کشور عراق از موقعیت مناسب دریایی برخوردار نیست و به دلیل نامناسب بودن سواحل اش عملاً کشوری محصور در خشکی محسوب می شود. (نامی، ۱۳۸۷: ۳۳۴-۳۳۳)

بنابراین؛ این واقعیت یعنی آسیب پذیری عراق از نظر دسترسی مناسب به دریا، بزرگترین تنگنای جغرافیایی این کشور است. (کریمی پور، ۱۳۸۰: ۳۴) به طور کلی می توان گفت: عراق به مثابه گاراژی بزرگ با دری کوچک است و حکام عراق برای رهایی از این مشکل، تاکنون اقدامات زیادی از جمله؛ حمله به دو همسایه شرقی و جنوب شرقی خود، انجام داده اند. (اخباری، ۱۳۸۰: ۱۵۴)

در واقع می توان گفت سیاست خارجی عراق را، موقعیت جغرافیایی این کشور ترسیم می کند، عراق بدترین وضعیت را از نظر دسترسی به دریا در میان کشورهای خلیج فارس دارد و بر همین اساس همواره نسبت به کشورهای ایران و کویت که رژیم بعث این دو کشور را بزرگترین موانع در رسیدن به اهداف منطقه ای خود می دید، مطامع ارضی داشته است و از دید سران حزب بعث، تسلط کامل بر اروند رود و به خصوص تصرف خوزستان ایران و کشور کویت می توانست این وضعیت نامطلوب جغرافیایی عراق را بهبود بخشد، با اشغال این دو منطقه، بر طول سواحل عراق در خلیج فارس به نحو چشم گیری افزوده می شد و این امر این کشور را قادر می ساخت تا نقش مهمتری را در خلیج فارس ایفا کند. (همان: ۱۵۴)

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۶۷

امروزه حدود ۹۰ درصد حمل و نقل کالا و مواد از طریق راه‌های دریایی و ناوگان حمل و نقل دریایی صورت می‌پذیرد و عرصه اقیانوسها و دریاهاى باز و نیم بسته و خلیجها و بندرگاه‌ها به صورت شبکه عظیمی از ارتباطات بازرگانی و حمل و نقل بین کشورهای مختلف جهان درآمده است و هرچه زمان می‌گذرد کشورها به یکدیگر بیشتر نیازمند شده و روابط تجاری و بازرگانی از حجم و ابعاد وسیعتری برخوردار گردیده و طبعاً شبکه حمل و نقل دریایی از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود. با توجه به اهمیت نقش دریاها در عصر حاضر و با توجه به وضعیت جغرافیایی نامساعد کشور عراق، مشخص می‌گردد که منشأ بحران در محدودیت دسترسی عراق به آبهای آزاد است. (حافظ نیا، ۱۳۶۹: ۱۰۶)

به همین دلیل دولت عراق در طرح ادعاهایش علیه ایران و کویت در پی غلبه بر موقعیت نامناسب فضای سرزمینی خود بوده است، تلاش عراق برای فرار از خفگی ناشی از دسترسی نداشتن به آبهای آزاد، واقعیتی است استراتژیک که می‌تواند همچنان منشأ استمرار بحرانها باشد و ناآرامیهای منطقه‌ای را گسترش دهد. شواهد حاکی از آن است که تا دسترسی آزادانه و منطقه‌ای عراق به ساحل خلیج فارس، بی‌ثباتی و ناامنی در شمال غرب خلیج فارس ادامه دارد و بهانه و انگیزه حضور مداوم و دراز مدت قدرتهای فرامنطقه‌ای را در خلیج فارس مهیا می‌سازد. (کریمی پور، ۱۳۸۰: ۳۵)

با وجود اینکه اکنون، حکومت عراق را شیعیان در اختیار دارند، ولی باز هم آنها ادعاهای قدیمی را به شکلی جدید مطرح می‌نمایند. درخواست جلال طالبانی در مورد تجدید نظر در قرار داد ۱۹۷۵ الجزایر، شهادی بر مدعای گفته شده است که، برداشتهای غلط رهبران عراق از تنگنای جغرافیای سیاسی این کشور، همچنان می‌تواند بسترساز کشمکشها و تهدیدهای احتمالی باشد. (www.jamejamonline.ir)

عراق و ایران از حیث توازن ژئوپلیتیکی تقریباً موقعیت برابر دارند و به همین علت نوعی رقابت علنی و پنهان در زمینه‌های مختلف نسبت به هم دارند. اگر عراق از قدرت بالایی برخوردار باشد تهدیدی برای ایران به حساب می‌آید، چون همیشه از طرف زمامداران عراق عنوان شده که مرز آبی و دسترسی عراق به آبهای آزاد با محدودیت زیادی مواجه است. (حافظ نیا، ۱۳۷۸)

مناسبات ایران و عراق

چگونگی تقسیم آبهای مشترک و حفاظت زیست محیطی از آنها، همچنین اداره و کنترل کمی و کیفی حوضه های آبریز مشترک و نحوه اجرای پروژه های آبی در آنها و حل و فصل اختلافات ناشی از بهره برداری از این منابع، مهمترین چالشهای پیش روی جامعه بین المللی در آبهای مشترک بوده و هست که باید برای رفع آنها راه کارهایی مناسب ارائه گردد. (رضائی، ۱۳۸۸: ۶۹)

در مورد نقش رودهای بین المللی در روابط بین کشورها دو رویکرد و دیدگاه وجود دارد: رویکرد نخست: کشمکش و منازعه و رویکرد دوم: همکاری. (عسگری، ۱۳۸۱: ۴۹۸) آبهای مشترک، فرصتهای مشترک را به وجود می آورند به همین جهت مناسب است که شرایط بهره برداری از این فرصتهای مشترک را به وجود آوریم و در مقابل دیدگاهی که قائل به رویکرد منازعه در مورد رودخانه هاست، زمینه های همکاری در رودخانه را شناخته و شرایط آن را فراهم کرده و در راستای کاهش منازعه و کشمکش در رودخانه عمل کنیم؛ از جمله این فرصتها: فرصتهای همکاری اقتصادی، فرصت تحکیم روابط، فرصت تنش زدایی در روابط، فرصت بهره گیری زیست محیطی، و به طور کلی فرصت گسترش مناسبات.

محور اصلی همکاری های ایران و عراق در درجه اول استفاده همسو از توانائی های بالقوه و بالفعل اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و در صورت ضرورت نظامی خواهد بود. (عزتی، ۱۳۸۴: ۳۹۰) همچنین شکل جدیدی از روابط و همکاری ها در زمینه مسائل زیست محیطی بروز خواهد نمود که به آن نیز پرداخته خواهد شد.

چشم انداز همکاری های ایران و عراق طیفی گسترده را در بر می گیرد؛ موقعیت جغرافیایی و استراتژیک دو کشور، علایق فراوان مذهبی و فرهنگی، مراودات اقتصادی، بازرگانی و ترابری، بخشی از این زمینه هاست. ارون رود نیز می تواند زمینه ساز تحولات آبی و اقتصادی بسیار، میان دو طرف گردد. (عزتی، ۱۳۸۴: ۳۸۹)

از بُعد ژئوپلیتیک زمینه های همگرایی طیف وسیعی را در بر می گیرد. آب و رودهای مرزی و اثرات آن در ساختار طبیعی، جغرافیایی، اقتصادی و کشاورزی وجه متمایز این همگرایی است، هر چند رودهای مرزی، زمینه ساز اختلافات تاریخی و سیاسی بین دو کشور بوده و هستند اما با مدیریت و پرهیز از سطحی نگری، زمینه های همگرایی، تقویت و در صورت استمرار، پایدار می شود. (میرزائی، ۱۳۸۹: ۱۴۰)

الف) همکاری‌های اقتصادی

تنگنای ارتباطی عراق در دوران صلح، می‌تواند تا حدودی از طریق ایران حل و فصل شود و ایران می‌تواند با فراهم آوردن شرایط برای عراق در خلیج فارس به شکل ترانزیت با ارائه تسهیلاتی، عراق را از این بن بست در حوزه خلیج فارس خارج کند. (نامی، ۱۳۸۷: ۳۴۱)

ایران می‌تواند با دادن مشوقهای اقتصادی و کمک به عراق در دسترسی مناسب به دریاهای آزاد، این کشور را به انعقاد معاهدات مناسب در مورد آب هدایت کند، زیرا عراق در شرایط حاضر به عنوان کشوری جنگ زده، از نظر اقتصادی در وضعیت بحرانی قرار دارد، بدیهی است که ایران در بهبود این وضعیت می‌تواند نقش مؤثری داشته باشد. (عبدی و مختاری، ۱۳۸۴: ۲۵۰)

بنابراین امکان همکاری در شبکه‌های آبی وجود دارد؛ شبکه‌های آبی عراق دارای نقاط ضعفی است، اگرچه واردات و صادرات عراق متکی به آب نیست ولی از آن جایی که امروزه، حمل و نقل آبی ارزان‌ترین وسیله حمل و نقل است، هر دو کشور می‌توانند با بهره‌گیری از آبراهه‌های رودخانه‌ای و تأسیسات بندری ایران، بنیادهای حمل و نقل آبی را پایه‌گذاری کنند. (عزتی، ۱۳۸۴، ۳۹۲)

تنها راه فائق آمدن بر مشکلات ژئوپلیتیکی عراق، راه همکاری و برقراری روابط دوستانه با کشورمان است، این امر، ضمن برقراری ثبات و آرامش در روابط دو کشور، باعث گسترش روابط در زمینه اقتصادی شده و با ایجاد و گسترش پایانه‌ها و بازارچه‌های مرزی و مبادله کالا و مسافر، زمینه‌های رشد و شکوفایی استعدادهای استان‌های غربی کشورمان فراهم شده و در صورت برقراری امنیت در این نواحی، زمینه‌های سرمایه‌گذاری به شدت افزایش خواهد یافت. (سلیمانی مقدم، ۱۳۸۱: ۱۹۶)

در مورد صید ماهی در آبهای ساحلی زمینه‌های متعددی برای همکاری دو کشور وجود دارد که عبارتند از: بررسی منابع، ارزیابی موجودی، جلوگیری از اضمحلال برخی از انواع ماهیان در اثر صید بی‌رویه، روش‌های انبارداری، کنسروسازی، بازاریابی، سرمایه‌گذاری مشترک در خصوص ماهی‌گیری و صنایع تبدیلی، تبادل اطلاعات در مورد پروژه‌های تحقیقاتی مربوط به شیلات، پرورش نیروی متخصص و تحصیل کرده در زمینه شیلات و ایجاد یک مؤسسه مشترک پژوهش‌های مربوط به آبزیان. (عزتی، ۱۳۸۴: ۳۹۶-۳۹۷)

ب) همکاری‌های سیاسی - امنیتی و نظامی - انتظامی

ایران با توجه به اینکه کشوری است که هم بالقوه و هم بالفعل با مسأله هیدروپلیتیک درگیر می‌باشد، لازم است که هم در سطح منطقه و هم در سطح جهانی، دیپلماسی فعالی در زمینه تدوین قوانین مربوط به رودخانه‌های بین‌المللی داشته باشد؛ بدیهی است که نحوه توافق ایران با عراق، الگویی را در زمینه تنظیم روابط هیدروپلیتیک ایران با سایر همسایگان و از جمله افغانستان به دست خواهد داد. (عبدی و مختاری، ۱۳۸۴: ۲۴۹)

ایجاد و گسترش شاهراه‌های ارتباطی در کنار مرزها و اتصال آن به شاهراه‌های داخلی دو کشور می‌تواند در باز کردن فضای سیاسی و یا تنفسی عراق که در خلیج فارس محدود به دهانه فاو است، بسیار مؤثر باشد؛ همچون کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز که از خط آهن و راه‌های مواصلاتی ایران برای صادرات و واردات کالا استفاده می‌نمایند، عراق نیز با فراهم شدن شرایط، می‌تواند تا حدودی بر مشکل ژئواستراتژیکی خود در خلیج فارس غلبه نماید، به طوری که امکان این تصور برای رهبران آن کشور فراهم خواهد شد که به جز استفاده از روشهای خشونت آمیز و تنش‌زا، طرق دیگری نیز برای باز کردن فضای حیاتی کشور وجود دارد؛ در واقع این اقدام بر روی اهداف استراتژیکی عراق تأثیر خواهد گذاشت و این به نفع ایران نیز هست. (عزتی، ۱۳۸۴: ۳۹۲)

ج) همکاری‌های زیست محیطی

علاوه بر آلودگی ناشی از عدم رعایت موازین بهداشتی در اروند رود و خلیج فارس به علت وقوع دو جنگ ویرانگر، محیط زیست منطقه از وضعیت نامطلوبی برخوردار است. اروند رود و زمینهای اطراف مرز دو کشور را هنوز مواد متعددی از ابزارها و مواد منفجر شده و منفجر نشده تشکیل می‌دهد که محیط زیست ساکنین منطقه را در خطر انداخته است. دو کشور می‌توانند با همکاری یکدیگر از طریق برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت، اقداماتی جدی را در زمینه پاکسازی محیط مرزی زمینی و آبی به عمل آورند. (همان: ۳۹۷)

طبق اصل «حفاظت زیست محیطی آبهای مشترک» که در فصل چهارم «کنوانسیون بهره‌برداری‌های غیر کشتی رانی از آبراه‌های بین‌المللی» عنوان شده، بر الزام دولتهای واقع در یک حوضه آبریز به حفاظت و نگهداری اکوسیستم حوضه تأکید شده است و هر عملی که منجر به ورود زیان‌های زیست محیطی قابل توجه به منابع آب و اکوسیستم حوضه آبریز مشترک گردد ممنوع گردیده و همه دولتها را موظف نموده تا برای جلوگیری یا کاهش اثرات زیان بار زیست

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۷۱

محیطی مانند اثرات صنعتی، کشاورزی، بیماری های ناشی از آب، فرسایش، نفوذ آب شور و غیره اقدام لازم را معمول دارند. همچنین دولت‌ها باید در زمینه اقدامات لازم برای حفاظت و نگهداری محیط زیست آبی در حوضه آبریز مشترک با توجه به استانداردهای بین المللی با یکدیگر همکاری نمایند. (رضایی، ۱۳۸۴: ۶۷)

بحران‌های زیست محیطی به بخش نوبنی از دیپلماسی و مواجهه دولت‌ها در عرصه بین المللی مبدل شده اند، این بحران‌ها جنبه‌هایی خاص از مسائل امنیتی و یا حقوق بین الملل را به همراه خود یدک می‌کشند و گاه به موضوعی مهم در صحنه سیاست میان کشورها مبدل می‌شوند. (طوفان، ۱۳۸۹: ۱)

موضوع طوفانهای گرد و غبار و ریزگردها، مرزهای جدیدی از ارتباطات و همکاری را در منطقه رقم زده است؛ با توجه به منشأ اصلی ریزگردها که عمدتاً از منطقه‌ای شامل کشورهای عراق، عربستان، یمن و امارات ناشی می‌شود، آسیب ناشی از آن، لطمات بهداشتی، اقتصادی و توسعه‌ای را در منطقه به دنبال داشته است، دولت‌های منطقه طی سال‌های اخیر دچار کشمکشهای امنیتی و سیاسی بوده‌اند و نتوانسته‌اند ساختار مناسبی برای همکاری منطقه‌ای ایجاد نمایند، بروز نابسامانی‌های سیاسی و اشغال عراق از جمله این تنش‌ها به شمار می‌رود، وضعیت نامشخص قطعنامه ۵۹۸ و وضعیت نه جنگ و نه صلح و نیز موضوع غرامت پرداخت نشده ایران در جنگ تحمیلی و نیز باقی مانده اختلافات بر سر اروندرود و موضوع حق‌آبه عراق در تأمین آبی تالابهای هورالعظیم، هورالحمار و هویزه نیز مزید علت است. به این ترتیب وجود اختلافات هیدروپلیتیک میان کشورهای منطقه، از جمله موانع شکل‌گیری همگرایی در غلبه بر بحرانهای زیست محیطی است. (همان: ۱)

برخی از کانونهای گرد و غبارهای اخیر، در غرب و شمال غرب بغداد بوده است، این پدیده که ناشی از خشکسالی‌های اخیر در مناطق جنوبی و مرکزی عراق و همچنین مناطق غربی و شمال عربستان به وجود آمده، باعث شده تا مناطق مرتعی و هورهای منطقه، خشکیده و به بیابانهای تحت فرسایش بادی تبدیل گردند. (کریمی و هاشمی، ۱۳۸۹: ۲۲۳)

از طرفی، جنگ هشت ساله عراق علیه ایران باعث شد تا حدود پانزده میلیون اصله نخل از نخلستانهای آبادان و خرمشهر در ایران و استان بصره در عراق از بین بروند. این درختان نقش بادشکن و نشست ذرات معلق را داشتند و مانند فیلتر، حجم غبار برخاسته از صحرای عربستان و منطقه بی‌طرف عربی را کاهش می‌دادند. (همان: ۲۲۴)

خشک کردن هورها در جنوب عراق، از بین بردن پوشش گیاهی مناطق جنوبی و مرکزی این کشور و حتی از بین بردن پوشش وسیع گیاهی اطراف بغداد و بی توجهی به پیشروی بیابانهای غرب و جنوب غربی عراق، به دامنه این پدیده طبیعی به شدت افزوده است، البته بی توجهی کشورهای عرب به کنوانسیون بیابان زدایی، خصوصاً ناتوانی دولت عراق برای بیابان زدایی و برخورد با این پدیده را نباید از نظر دور داشت (همان)

اخیراً ترکیه و سوریه با احداث ۳۰ سد، بر روی سرمنشاهای رودخانه دجله و فرات باعث کمبود آب در این دو رودخانه عراق شده و باعث شدند که تالاب بین النهرین (هورالعظیم) خشک شده و هم‌اکنون بیابانی به وسعت ۵۰۰ هزار هکتار در آنجا شکل گیرد. (کریمی و هاشمی، ۱۳۸۹: ۲۲۴)

بی توجهی به این تالاب و کاستن از منابع تغذیه آن، اثرات نامطلوب اقتصادی و طبیعی فراوانی را برای دو کشور به ارمغان می‌آورد، از حیث طبیعی، تالاب مذکور نقش مهمی در کاهش ایجاد توفان شن و گرد و خاک دارد، چرا که تالاب، رطوبت هوا را بالا برده و موجب کاهش توفان مزبور می‌شود. (میرزائی، ۱۳۸۹: ۱۵۲) برای حفظ اکوسیستم منطقه و ممانعت از خشک شدن این تالاب و احیای آن که تأثیر بسزایی در آب و هوا و اقتصاد مرز نشینان منطقه دارد، همکاری طرفین الزامی است. (ستاره، ۱۳۸۸: ۲۹۶) افزایش این ریزگردها نتیجه مدیریت نادرست منابع آب و طبیعت در کشور عراق است. خشک شدن تالابها، رودها و خورها باعث از بین رفتن بافت طبیعی این منطقه شده و همین امر باعث می‌شود تا وزش باد، به راحتی ذرات گرد و خاک را جا به جا کند. یک راه حل این مشکل تثبیت خاک با استفاده از روش های درخت کاری و کاشت گونه‌های بومی است. (گلعلی زاده، ۱۳۹۰: ۲)

لایروبی اروندرود

همان‌طور که گفته شد اروندرود سالانه مقدار زیادی رسوب وارد خلیج فارس می‌کند لذا یکی از مسائلی که در آینده به عنوان تنش نمایان می‌شود بحث رسوبات و لایروبی نشدن اروندرود است.

اروندرود رسوبات زیادی را با خود به همراه می‌آورد، بخشی از آن در اروندرود رسوب کرده و مقداری هم به دریا می‌ریزد، ۷۵ درصد رسوبات توسط کارون و باقی مانده توسط رودهای دجله

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۷۳

و فرات، رسوب گذاری می شود، لذا با توجه به حجم بالای رسوب گذاری، لایروبی آن ضروری است. (دانشور، ۱۳۵۱: ۳)

رفت و آمد راحت و بدون مانع شناورها در اروندرود، برای عراق از اولویت ویژه‌ای برخوردار است. این در حالی است که طی دو دهه اخیر، به این رود، که بسیار رسوب آور است و به طور معمولی نیاز به لایروبی مستمر به ویژه در کانال رود «روکا» دارد، رسیدگی لازم نشده است. (کریمی پور، ۱۳۸۰: ۵۰)

لایروبی نشدن اروندرود همچنین موجب رکود اقتصادی بنادر خرمشهر و آبادان خواهد شد. ادامه چنین وضعی، ضمن اینکه اثرات غیر منتظره‌ای را از نظر امنیت داخلی ایران در پی دارد، بر انرژی مرکز گریزی شهرستانهای یاد شده نیز می افزاید، در عین حال تنگناهای ارتباط دریایی عراق را تشدید می کند. (کریمی پور، ۱۳۸۰: ۵۰)

اختلاف با کشور عراق بر سر اروندرود مشکلی است که نتیجه آن ناکارآمدی بنادر و سهم کم آنها در تجارت است. اولین گام برای توسعه بنادر استان خوزستان، تلاش مسئولان ایران و عراق برای لایروبی اروندرود و تفاهم و حل اختلافات بر سر این رودخانه است که با حل این مشکلات بنادر استان خوزستان سهم خود از تجارت کالا را افزایش داده و موجبات رونق اقتصادی و اشتغال پایدار در منطقه را فراهم می کنند. (www.niazerooz.com/News)

عراقی‌ها به خاطر اشتغال کشورشان، فشار نیروهای اشغالگر به ویژه آمریکا و انگلیس، نداشتن توان مالی و چند موضوع دیگر، به دنبال این هستند که با کنار کشیدن از هزینه‌های لایروبی اروندرود، عمده لایروبی و تعیین تکلیف در این رودخانه را برعهده ایران گذارند. (www.tabnak.ir/fa/news)

بحث و نتیجه گیری

به طور کلی مسائل هیدروپلیتیکی بین ایران و عراق بر دو مسأله متمرکز است: مسأله اول: نیاز روز افزون عراق به رودخانه‌های مرزی جهت تأمین آب شرب و مصارف کشاورزی است، که با توجه به خشکسالی‌های اخیر و کاهش منابع آب و مهار آبها از سوی کشورهای همسایه، احتمالاً در آینده، عراق با مشکلات ناشی از کاهش آبهای سطحی حوضه آبریز اروندرود روبرو خواهد شد.

مسأله دوم: عدم دسترسی عراق به آبهای آزاد است، زیرا آسیب پذیری عراق از نظر دسترسی مناسب به دریا بزرگترین تنگنای جغرافیایی این کشور است. همان گونه که در یافته های تحقیق آمد، عوامل محیطی، اقتصادی و سیاسی از جمله مؤلفه هایی هستند که بر محور آب، سبب بحران در روابط سیاسی ایران و همسایگان شده است که موضوع عراق از همه مهمتر بوده است. در واقع:

محیط جغرافیایی و دسترسی نامناسب به دریا به عنوان ← عامل محیطی
ترانزیت و تجارت دریایی به عنوان ← عامل اقتصادی
و ایفای نقش قدرت منطقه ای به عنوان ← عامل سیاسی - نظامی

از جمله عواملی بودند که بر محور آب (اروند رود) باعث ایجاد بحران در روابط سیاسی ایران و عراق شد.

تلاش عراق برای تسلط بر اروند رود و تصرف استان خوزستان ایران و نیز تصرف کویت و یا حداقل در اختیار گرفتن دو جزیره کویتی وره و بوبیان، حکایت از وابستگی منافع و اهداف این کشور به ارزش ها و مزیت های جغرافیایی همسایگانش دارد به عبارتی وابستگی ژئوپلیتیکی به ارزشها و مزیت های جغرافیایی دیگران.

همچنین، عراق برای تجارت با دنیای خارج، به خلیج فارس از طریق اروند رود نیازمند است و این سبب شده که یک نوع وابستگی ژئوپلیتیکی به ایران داشته باشد، از طرفی ایران در اروند رود نیز از قدرت مانور نظامی بیشتری برخوردار است و این مسأله وابستگی ژئوپلیتیکی عراق را به مراتب بیشتر خواهد کرد چرا که کریدور ارتباطی عراق برای دسترسی به آبهای آزاد و نیز خلیج فارس همان طور که عنوان شد در گرو برقراری روابط حسنه با ایران است و این وابستگی ژئوپلیتیکی، دیکته وضعیت جغرافیایی و تنگنای ارتباطی این کشور در خلیج فارس است.

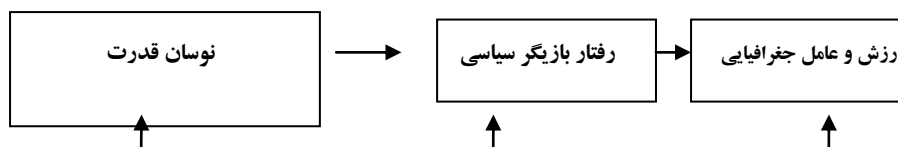
همه این منابع و مزیت های جغرافیایی برای عراق با آن خصوصیات، وسوسه انگیز بود، عراق نیز برای تأمین نیازهای خود، روش مسالمت آمیز را به کار نگرفت و از طریق زور، درصدد تعرض، کنترل و تصرف مزیت های جغرافیایی همسایگان (ایران و کویت) برآمد؛ از این رو فضائی تنش زا و خصومت آمیز را در روابط خود با همسایگان به وجود آورد که سلامت سیستم جهان و منطقه را به چالش کشید و بحران، نا امنی و جنگ و توسعه نیافتگی را بر هر سه ملت عراق، ایران و کویت تحمیل کرد.

تعرض به مزیت جغرافیایی دیگران نیز منجر به بحران ژئوپلیتیکی می گردد. از ویژگی های بحران ژئوپلیتیکی نیز عبارت است از: کنترل، مداخله و تصرف ارزش جغرافیایی و به همین جهت

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۷۵

این نوع بحران از پایداری و تداوم نسبی برخوردار است و به سادگی قابل حل و برطرف شدن نیست، چون ارزشهای جغرافیایی در زمره منافع ملی محسوب می گردند بنابراین مصالحه درباره آنها به سختی انجام می پذیرد و دیرپایی از ویژگی های خاص آن است.

حل این بحران ژئوپلیتیکی نیاز به فضای حسن نیت و روابط دوستانه بین ایران و عراق دارد از طرفی در یک بحران ژئوپلیتیکی در صورتی که یک طرف منازعه از قدرت بیشتری برخوردار باشد و موازنه قوا وجود نداشته باشد، قدرت این را خواهد داشت که کنترل ارزش جغرافیایی را در دست گیرد. اتفاقی که در جریان انقلاب اسلامی در ایران افتاد و عراق گمان کرد که به واسطه انقلاب و کاهش قدرت ایران، قدرت برتر در منطقه از بین رفته و عراق از قدرت بالاتری برخوردار شده به همین جهت فرصت را مناسب دید تا به حل و فصل همیشگی بحران ژئوپلیتیکی و کنترل همیشگی ارزش و منفعت جغرافیایی اقدام کند هر چند که عراق در محاسبات خود اشتباه کرده بود

مدل رابطه عامل جغرافیایی و بازیگر سیاسی (حافظ نیا، ۱۳۸۵، ۱۵۶)

در یافته های تحقیق نیز عنوان شد که عراق و ایران از حیث توازن ژئوپلیتیکی تقریباً برابرند و به همین علت نوعی رقابت علنی و پنهان در زمینه های مختلف نسبت به هم دارند. اگر عراق از قدرت بالایی برخوردار باشد تهدیدی برای ایران به حساب می آید، چون همیشه از طرف زمامداران عراق عنوان شده که مرز آبی و دسترسی عراق به آبهای آزاد با محدودیت زیادی مواجه است. بنابراین عراق در صورت برخورداری از قدرتی بالاتر به طور قطع اقدام به حل مشکل ژئوپلیتیکی خود خواهد کرد و بحران ژئوپلیتیکی را با به دست گرفتن ارزش و منفعت جغرافیایی (اروند رود) و تسلط بر آن، به نفع خود کنترل خواهد کرد.

شرایط ژئوپلیتیکی عراق مؤثرترین عامل در تعیین سمت و سوی سیاست خارجی عراق بوده و خواهد بود. در واقع گسترش خط ساحلی و دسترسی مناسب به آبهای ساحلی خلیج فارس و باز کردن دریچه ای به سوی دریا برای کشوری با تنگنای ژئوپلیتیکی، جزء هدف های استراتژیک عراق بوده و خواهد بود و این، بستگی به رهبران عراق خواهد داشت که برای رفع این تنگناها از

روش جنگ و قوه قهریه استفاده کنند یا این که راه همکاری با کشورهای همسایه به ویژه جمهوری اسلامی ایران را در پیش گیرند.

حاکمان عراق همواره در پی اصلاح و گسترش موقعیت نسبی کشور خود و هر چه نزدیکتر نمودن آن به موقعیت دریایی و برتری در آب‌های آزاد بوده‌اند، زیرا در ارزیابی قدرت هر حکومت، عامل دوری یا نزدیکی به دریا از عوامل تأثیرگذار محسوب می‌شود. از طرفی نیز نقش سنتی دریاها که بیشتر ارتباطی بود تغییر یافته و اهمیت آن در حمل و نقل کالا و انرژی و ارزش اقتصادی، سیاسی و نظامی آن، روز به روز گسترش بیشتری پیدا کرده است. لذا شاید در آینده نیز این تنگنای ژئوپلیتیکی عراق به عنوان عامل مهمی در تعیین نوع و جهت سیاست خارجی این کشور خودنمایی کند. این سیاست می‌تواند سیاستی غیر عادلانه و احساسی یا سیاستی اصولی و واقع‌گرایانه و در جهت منافع منطقه‌ای عراق و کشورهای همسایه آن به ویژه ایران باشد.

هر چند که در حال حاضر درگیری بر سراروند رود فروکش کرده است ولی به طور قطع یکی از استخوانهای لای زخم دو کشور در آینده‌ای دور خواهد بود و در مناسبات طرفین تأثیر خواهد داشت. لذا این فرضیه که: «به نظر می‌رسد با توجه به مشکلات ژئوپلیتیکی کشور عراق، هیدروپلیتیک اروند رود تأثیرات مختلفی در ابعاد سیاسی، اقتصادی، نظامی و زیست محیطی بر روابط و مناسبات آینده دو کشور خواهد داشت» کاملاً ملموس و محسوس خواهد بود و قابل اثبات می‌باشد.

بنابراین هیدروپلیتیک ایران در برخورد با عراق باید رویکردی تنش‌زدا و هیدرودپلماسی داشته باشد. چشم انداز آینده هیدروپلیتیک ایران و عراق همان‌طور که در مباحث قبل اشاره شد می‌بایست بر محور همکاری‌های اقتصادی، زیست محیطی، و مدیریت مشترک دو کشور در اروند رود باشد. بنابراین با توجه به موارد فوق، راهکارهایی به منظور افزایش همکاری‌های ایران و عراق در بهره‌برداری از رودخانه مرزی اروند و استفاده حداکثری از این ظرفیت طبیعی مطرح می‌گردد.

راهکارها و پیشنهادها

بُعد سیاسی

- تعیین وضعیت قطعنامه ۵۹۸ و پیگیری مفاد آن، از جمله تعیین سرنوشت «وضعیت نه جنگ و نه صلح»

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۷۷

- با توجه به اهمیت ثبات عراق برای امنیت ایران، لازم است ایران در تدوین استراتژی خود در مناسبات با همسایگان، با توجه به آنچه گفته شد، جایگاه ویژه‌ای را برای عراق در نظر بگیرد.
- تغییر نگرش نسبت به اروندرود و تغییر نگاه امنیتی به نگاه توسعه‌ای و اقتصادی (در واقع به واسطه چیرگی نگاه تنش آمیز و تهدید محور به اروندرود، دو کشور بسیاری از فرصتهای توسعه‌ای و اقتصادی در این رودخانه را از دست داده اند، حتی این نوع نگرش، تاکنون مانع لایروبی این رودخانه بوده است).
- با توجه به تفاوت رودخانه مرزی اروندرود با سایر رودخانه‌های مرزی ایران، می‌بایست در برنامه‌ریزی کلان دفاعی- امنیتی و سیاسی- اقتصادی، این تفاوت را لحاظ نموده و با توجه به ویژگی خاص آن مورد دقت نظر و تصمیم قرار گیرد.
- تنگنای ارتباطی عراق با توسل به روش‌های غیر مسالمت‌آمیز بر طرف نخواهد شد و جنگ تحمیلی هشت ساله شاهد این ادعا است لذا مناسب‌ترین راه، همکاری و برقراری روابط و مناسبات دوستانه با ایران می‌باشد. این مناسبات به شرح ذیل اند:

بُعد امنیتی - انتظامی

- همکاری در تأمین امنیت کشتیرانی و تجارت دریایی.
- همکاری در تعقیب و دستگیری مجرمان.
- همکاری در گشت زنی نیروهای نظامی و انتظامی در اروندرود.

بُعد اقتصادی

- به منظور افزایش و تقویت عوامل همگرایی، دو کشور می‌توانند با اجرای طرح‌های اقتصادی مشترک همچون ایجاد تأسیسات پرورش ماهی، تأسیسات بندری و حمل و نقل کالا عمل نمایند.
- تقویت جاذبه‌های گردشگری و اجرای طرح‌های مناسب، جهت جذب گردشگران دریایی در اروندرود.

- اروند رود می تواند به عنوان پیشانی توسعه منطقه آزاد اروند و نیز توسعه اقتصادی مناطق مرزی جنوب غرب کشور، نقش محوری ایفا نماید.

بُعد زیست محیطی

- لایروبی رودخانه اروند.
- حفظ سلامت و عدم آلودگی اروند رود به منظور حفظ و احیای گونه های زیستی دریا.
- رفع آلودگی های زیست محیطی ناشی از جنگ و کشتی های غرق شده و سایر آلودگی ها.
- یکی از زمینه های همکاری دو کشور، تغذیه هورالعظیم از سرشاخه های رودخانه اروند، به منظور کاهش حجم ریزگردهاست چرا که تغذیه هورالعظیم و مشروب نمودن آن، باعث رشد گونه های گیاهی بومی و نیز افزایش رطوبت خاک شده و زمینه تثبیت خاک را فراهم می کند. همچنین ایجاد نخلستان در مناطق مرزی دو کشور که در زمان جنگ از بین رفته اند نیز در تثبیت خاک و فیلتر نمودن ذرات معلق نقش مهمی خواهند داشت.

منابع

- اخباری، محمد (۱۳۸۰)، بررسی هیدروپلیتیک ایران، مطالعه موردی جنوب و جنوب غرب ایران، پایان نامه دانشگاه تربیت مدرس.
- اردکانیان، رضا (۱۳۸۴)، «مشغله ای رای دو دهه»، ویژه نامه مدیریت منابع آب، روزنامه ایران، دوشنبه، ۱۷ مرداد.
- بای، یار محمد (۱۳۸۴)، هیدروپلیتیک رودخانه های مرزی، انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر تهران.
- جعفری ولدانی، اصغر (۱۳۷۷)، کانون های بحران در خلیج فارس، چاپ دوم، انتشارات کیهان.
- چرچیل، رابین و لو، آلن (۱۳۶۷)، حقوق بین الملل دریاها، ترجمه: بهمن آقایی، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه، تهران.
- حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۸۵)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، انتشارات پژوهشکده امیرکبیر.

تأثیر هیدروپلیتیک اروندرود بر مناسبات آینده ایران و عراق / ۱۷۹

- حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۶۹)، «تحلیل جغرافیایی بحران اخیر خلیج فارس»، مجله پاسدار اسلام، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، سال نهم، شماره ۱۰۶.
- حافظ، محمد رضا و نیکبخت، مهدی (۱۳۸۱)، «آب و تنش های اجتماعی - سیاسی، مطالعه موردی: گناباد»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال هفدهم، شماره ۶۶-۶۵.
- دانشور، علی (۱۳۵۱)، شناخت اروندرود از نظر جغرافیای طبیعی، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- رضائی، محمد تقی (۱۳۸۸)، «چالشها و راهکارهای حقوقی نظام بهره برداری از آبهای مشترک با نگاهی به رژیم حقوقی آبهای مرزی ایران»، مجموعه همایش های منطقه‌ای، دومین همایش تبادل تجربه های پژوهشی، فنی و مهندسی.
- ستاره، جلال (۱۳۸۸)، نگرش مفهومی به مرزهای ایران زمین، جلد سوم؛ شرح عبور خط مرز و چالش های مرزی ایران، انتشارات دفتر تحقیقات کاربردی فرماندهی مرزبانی ناجا.
- سلیمانی مقدم، پرویز (۱۳۸۱)، تنگناهای ژئوپلیتیکی عراق و تأثیر آن بر توسعه نیافتگی نواحی مرزی غرب ایران (استان ایلام)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- طوفان، مسعود (۱۳۸۹)، «چالشها و چشم اندازهای همکاری های منطقه‌ای در مهار ریزگردها»، دومین همایش ملی فرسایش بادی.
- عبدی، عطاالله و مختاری، حسین (۱۳۸۴) «نگاهی به فرصتها و تهدیدهای هیدروپلیتیک ایران»، مجموعه مقالات دومین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران.
- عسگری، محمود (۱۳۸۱) «نسبت نوین منابع آبی به امنیت ملی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۱۶.
- عزتی، عزت اله (۱۳۸۴)، تحلیلی بر ژئوپلیتیک ایران و عراق، انتشارات وزارت امور خارجه.
- عزیزاده، جعفر (۱۳۸۳)، هیدروپلیتیک هیرمند و تأثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- فولر، گراهام (۱۳۷۷)، قبله عالم ژئوپلیتیک ایران، ترجمه: عباس مخبر، چاپ دوم، نشر مرکز.
- کاویانی، مراد (۱۳۸۴)، «مناسبات هیدروپلیتیک ایران و افغانستان»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال هشتم.
- کریمی پور، یداله (۱۳۸۰)، ایران و همسایگان منابع تنش و تهدید، انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه تربیت معلم تهران.

- کریمی، محسن و هاشمی، محمد ناصر (۱۳۸۹)، «بررسی اثرات زیست محیطی ذرات معلق و گرد و غبار موجود در هوا»، مجموعه مقالات چهاردهمین کنفرانس ژئوفیزیک ایران، تهران.
- کمپ، جفری و هارکاو، رابرت (۱۳۸۳)، *جغرافیای استراتژیک خاورمیانه*. جلد دوم منازعات و یافته ها، ترجمه سید مهدی حسینی متین، چاپ اول، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- کیهان، مسعود، «*جغرافیای طبیعی خلیج فارس*»، سمینار خلیج فارس، جلد اول، بی تا.
- گزارش مؤسسه بین‌المللی صلیب سبز، ۲۰۰۰ میلادی.
- گلعلی زاده، داریوش، هفته نامه سلامت، شماره ۳۱۶، شنبه سوم اردیبهشت ۱۳۹۰.
- مختاری، حسین و قادری، مصطفی (۱۳۸۷)، «*هیدروپلیتیک خاورمیانه در افق سال ۲۰۲۵ میلادی*، مطالعه موردی: حوضه های دجله و فرات، رود اردن و رود نیل»، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال چهارم، شماره اول.
- مساحت و طول مرزهای جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰) انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- میرحیدر، درّه (۱۳۸۱)، *مبانی جغرافیای سیاسی*، چاپ چهارم، انتشارات سمت.
- میرزائی، محمد علی (۱۳۸۹)، *چالش های هیدروپلیتیک ایران و عراق (اروند رود)*، نشر انتخاب.
- میرزائی، محمد علی (۱۳۸۶)، «*کلیات رودهای مرزی با تأکید بر ارس و هیرمند*»، مجله رشد آموزش جغرافیا، دوره ۲۱، شماره ۳، بهار.
- نامی، محمد حسن و محمد پور، علی (۱۳۸۷)، *جغرافیای کشور عراق با تأکید بر مسائل ژئوپلیتیک*، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- Lazerwitz, D.J.(1994), *The flow of international water law: The international law commission's law of the non- navigational use of international watercourses*. Indiana Journal of Global Studies, volume 1.
- Wolf, A. T., Natharius, J. A., Danielson, J. J., Ward, B. S., & Pender, J. K.(1999), « *International river basins of the world*». Water Resources Development.
- www.jamejamonline.ir
- www.niazerooz.com/News
- www.tabnak.ir/fa/news